

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 79 Ağustos 2021 & Volume: 14 Issue: 79 August 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE AZERBAIJAN TOPRAKLARINA DÜZENLENEN FETİH HAREKETLERİ VE MEŞHUR KOMUTANLARI

CONQUEST MOVEMENTS ORGANIZED IN AZERBAIJAN SOIL IN THE OMER PERIOD

Dadash Mutallimov*

ÖZ

Müslümanların ikinci halifesi olan Hz. Ömer, daha önce yapmış olduğu elçilik ve danışmanlık görevleriyle yöneticilik tecrübesi kazanmış bir isimdir. Bu vesileyle yaşadığı bölgeyi, kabileler arasındaki dengeyi ve Arapların komşu olduğu devletleri çok iyi tanımıştır. Halife olduktan sonra da bu tecrübelerin kendisine vermiş olduğu katkıdan dolayı İslam'ı Arap yarımadasından uzaklara taşımıştır. İslam, onun döneminde Azerbaycan'a kadar ulaşmıştır. Bizans ve Sâsânî arasındaki uzun yıllar (603-628) devam eden mücadeleler sonucunda siyasi olarak Azerbaycan toprakları Sâsânî hâkimiyeti altına girmiştir. Her ne kadar siyasi olarak Azerbaycan toprakları Sâsânî hâkimiyetinde olsa da fetih sırasında Arap orduları yerli halkla karşı karşıya gelmiştir. Nitekim fethedilen Berde, Şeki, Belencer, Nahçıvan, Gorus, Gebele, Şirvan, Şabran ve Aran bölgeleri şimdiki Azerbaycan dınırları içindedir. Hz. Ömer fetihlerini üç cephede yürütmüştür. Birincisi Sâsânîler'in bulunduğu Irak cephesi, İkincisi Bizanslılara yönelik Filistin, Mısır ve Şam cephesi. Üçüncü cephe Azerbaycan ve Hazarlara yönelik Kafkasya civarına olmuştur. Halife fetih bölgelerine komutanlar tayin ederek zaferler kazanmış ve bu bağlamda İslam topraklarını genişletmiştir.

Biz bu makalede Hz. Ömer'in Azerbaycan'a yaptığı fetihleri ele alacağımız için halifelğinde yaptığı savaşların hepsini anlatmayacağız. Hz. Ömer'in Azerbaycan topraklarına İslam'ı götürdüğünden bahsedeceğiz. Türklerin yaşam koşulları ve inancı İslam dininin esaslarına yakınlığından dolayı İslam bu topraklarda hızlı bir şekilde yayılmıştır. Eskiden beri bu bölgelerde yaşayan Türkler tek tanrı inancına sahip olmuşlardır. Böylece, oranın yerli halkı İslam'ı kabul etme konusunda pek fazla zorluk çıkarmamıştır. Bundan dolayıdır ki, Hz. Ömer'in Azerbaycan topraklarını fethi sırasında İslam çoğu zaman sulh yoluyla yayılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Ömer, Halife, Azerbaycan, İslam.

Abstract

Umar is a name that has gained management experience with his previous duties as embassy and consultancy. On this occasion, he got to know very well the region he lived in, the balance between the tribes and the neighboring states of the Arabs. After he became the Caliph, he carried Islam away from the Arabian Peninsula due to the contribution of these experiences. Islam reached Azerbaijan in his time. As a result of the long years of struggle between Byzantium and Sassanid (603-628), Azerbaijani lands came under the rule of Sassanid politically. Although the Azerbaijani territories were politically under the Sassanid rule, the Arab armies came face to face with the local people during the conquest. As a matter of fact, the conquered Berde, Sheki, Belencer, Nakhchivan, Gorus, Gebele, Shirvan, Shabran and Aran regions are in the current Azerbaijani religions. Umar carried out his conquests on three fronts. The first is the Iraqi front where the Sassanid's are located; the second is the Palestine, Egypt and Damascus front against the Byzantines. The third front was towards Azerbaijan and the around the Caucasus. The Caliph won victories by appointing commanders to the conquest regions and expanded the Islamic lands in this context.

Since we will deal with the conquests of Umar in Azerbaijan in this article, we will not describe all the wars he made in his caliphate. We will talk about Umar taking Islam to Azerbaijani lands. Islam spread rapidly in these lands due to the living conditions and beliefs of the Turks close to the principles of the religion of Islam. Turks living in these regions for a long time have believed in a single god. Thus, the local people of the country did not have much difficulty in accepting Islam. It is for this reason that Islam spread peacefully during the conquest of the Azerbaijani lands by Umar.

Keywords: Islamic History, Umar, Caliph, Azerbaijan, Islam.

*Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Doktora Öğrencisi, dadash_baki@hotmail.com

1. GİRİŞ

Hız. Ömer halife seçildiği zaman İslam ordusu dönemin iki büyük gücü Bizans ve Sâsânî imparatorlukları ile savaş halindeydi. Bunun ardından Hız. Ömer halifeliği süresince İslam'ı yayma adına çok savaşlar yapmıştır ve Sâsânî ve Bizans ordularıyla savaşarak Kafkaslara kadar ilerlemiştir. Devletin idaresini ele alan Hız. Ömer karşılıklı olarak danışmanlığa ve işbirliğine önem vermenin yanı sıra dâhili istikrarı da koruma düşüncesini her zaman öngörmüştür. Bundan dolayı yanında deneyimli, uzman, devlet için alınacak kararlarda bilgin ve başarılı komutanları öne sürerek çoğu zaman onlarla istişare ederek doğru hamleler yapmıştır. Bu kararları alma konusunda üyeleri kabileler arasından seçerek dengeleri koruduğu gibi sınır ötesinde olan bölgelerin idarecilerini de dirayetli ve yetkili kişileri seçerek tayin etmiştir. Gönderdiği komutanlarla sürekli irtibatla olmuş ve mevcut sorunları istişare ederek çözüm üretmiştir. Hız. Ömer fethettiği topraklarda insanların dini ve etnik koşullarını göz önünde bulundurarak İslam dinine ve Arap toplumuna uzak olan inanç ve davranışları irdelerek, karşısındakini üzmeden yönetmeye çalışmıştır. Böylece Arap sınırlarından çıkan komutanlar muhtelif kültürle, düşünceyle, siyasi ve iktisadi farklılıkla karşı karşıya kalmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Hız. Ömer Müslümanların bu gibi durumlara karşı yeni şartların ve oluşumun tanzim edilmesini öngörerek harekete geçmiştir. (İbn Sa'd, 3/304-305; Taberî, 4/ 202-204; Ebû Yûsuf, 1396, 89)

Hız. Ömer'in halifeliğinde kurulmuş olan bu büyük devletin ihtiyaç ve problemlerinin halli zorunlu hal almıştır. Çözüm olarak mevcut yönetime idari, mali ve askeri yeni boyutlar kazandırmıştır. Nitekim İslam devletinin kurumsallaşması Hız. Ömer döneminde olmuştur. İslam toprakları bu dönemde kuzeyde Hazar Denizi ve Anadolu'ya, doğuda Afganistan ve Çin sınırına, batıda Tunus'a kadar genişlemiştir. Bu bölgelerdeki nüfus ve coğrafi farklılık, farklı dinlere mensup inanç ve ırk farklılıkları, siyasi ve iktisadi ilişkilerin yeniden belirlenmesini gerektirmiştir. Bundan dolayıdır ki, İslam devletinin hem Müslümanlarla hem de Gayri-Müslimlerle ilişkilerinin daha iyi olması için halife Hız. Ömer çeşitli kurumsal düzenlemeler yapmıştır. Özellikle fetihlere yönelik yapmış olduğu askeri düzenlemeleri daha sonraki yönetime örnek teşkil etmiştir. Halife Hız. Peygamber'in öğretilerini esas alarak Müslümanların başarısına yönelik yeni bir idari sistem ortaya koymaya çalışmıştır. (Taberî, 4/207.).

Konumuz Hız. Ömer'in Azerbaycan topraklarına düzenlediği seferler olduğu için biz halifenin askeri yönetimi konusundan bahsedeceğiz. Bunun yanında Halife bu sistemle insanların hür olarak İslam'ı yaşama ve yaymasında oluşabilecek engelleri ortadan kaldırmak için çalışmıştır. Böylece İslam adına savaşmanın Allah rızasını kazanmak ve karşılığının "Ahiret" hayatında büyük olduğunun görev yapmalarını istemiştir. Halife Hız. Ömer mütemediyen komutanlarla istişare ederek fikir alışverişinde bulunmuştur. Buna misal olarak Velîd b. Hişam b. Muğîre'nin Halife Hız. Ömer'e mektup göndererek öneride bulunması ve halifenin de bu teklifi dikkate alması gösterilebilir.

Velîd b. Hişam "Ey Müminlerin Emir! Ben Şam bölgesinde bulunduğum zaman şahit oldum ki, orada bulunan yöneticiler divan isimli bir sistem oluşturmuşlardır. Bu sistem vasıtasıyla kurmuş oldukları ordunu, divan defterlerinde askerleri kayıt altına almışlardır. Sizde onlar gibi askerleri kayıt altına alınız." (Belâzurî, 1987, 350-351; Taberî, 3/444-446.)

Bunun üzerine Halife bu teklife sıcak bakarak aynı şekilde yapılmasını emretmiştir. Divan teşkilatının kurulması sayesinde halife askerleri kontrol altında tutmuştur ve istediği zaman İslam ordusuna gerektiği kadar asker çağrılmasını sağlamıştır. Bu şekilde askerlerin ailelerine gereken maddi ve manevi desteği temin edilmiştir. (Belâzurî, 1987, 630-631; Taberî, 4/ 209-210; İbn Sa'd, 3/275, Barış, 2018, 137-138)

Hız. Ömer'in askeriye de yapmış olduğu bir yenilik de ordunun iki grup şeklinde oluşturmasıydı. Birinci gruba ait olanlar askerliği meslek olarak benimseyenlerdi. İkinci grup ise savaş döneminde çağrılarak orduya katılan askerlerdi. Birinci gruba katılanlar savaşta elde ettiği ganimetlerle ve devletin onlara bağladığı maaşla kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İkinci gruba katılan askerler ise cihat çağrısı ile geldiklerinde, yaptığı hizmet karşılığında maaşa tabi tutulmuşlardır. (Belâzurî, 1987, 630-631; Taberî, 4/ 209-210; İbn Sa'd, 3/275) Bir diğer husus da askerlerin ruh halinin yüksek tutulması olmuştur ki, bu yeni toprakların fethedilmesinde önem teşkil etmiştir. Kendi aile ve akrabalarından uzakta olan asker için bunun yapılması yerinde olmuştur. Bunun için Halife Hız. Ömer sıralı askeri sistem taktiğini uygulayarak bir sefere katılan bölüğü dinlendirip başka bir sefer için diğer bölüğü öne sürmüştür. (İbn Sa'd, 3/285.)

Askerlerin dinlenip savaşa hazır olmaları için fetih olunan şehirlerin içerisinde veya uygun olan bölgelerde askeri yerleşim yerlerinin ve konaklamaların yapılmasını istemiştir. Bununla Halife Hz. Ömer Müslümanlara, İslam dinini yaymaları için fethedilen coğrafyaya yerleşmelerini sağlamıştır. (Belâzurî, 1987, 204-205; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târîh*, 1989, 2/343; Terzi, 60) Bu toprakların idaresi için oralara komutanlar ve valiler atamıştır. Buna misal olarak da Azerbaycan toprakları fethedildikten sonra halka mektup göndererek Utbe b. Ferkâd'ı oranın idaresi için komutan tayin ettiği gösterilebilir. (Belâzurî, 1987, 205-206; Zeynalıoğlu, 19; Şuŝterî, 361)

A. İslam Fetihleri Öncesi Azerbaycan'ın Siyasi Durumu

VII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarında birbiri peşinden birçok siyasi durum vuku bulmuştur. Kafkasya'ya sahip olmak için Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında süren savaş III. yüzyıldan başlayarak VII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Aralarında yapılan antlaşmalar da uzun süreli, güvenilir ve sabit olmamıştır. Hal böyle olunca Azerbaycan topraklarında ziraat inkişaf etmemiştir, insanların zorla başka bölgelere göçleri gerçekleştirilmiştir, zanaatkârlar esir alınmıştır ve insanların malları yağmalanmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan'ın bir daha kendine gelmesi ve toparlanması için uzun seneler gerekmiştir. Son olarak Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz (591-628) 603 yılında 25 yıl sürecek bir savaş başlatmıştır. Perviz bu sene içinde çok önemli savaşları kazanmıştır. Kudüs'ü yağmalamış ve orada bulunan "mukaddes haçı" sarayına getirmiştir. Daha sonra Mısır'ın da ele geçirilmesi sonucunda, Bizans'ın başkenti Konstantinapol tehlikeli durumla karşı karşıya kalmıştır. Fakat bu Sâsânîlerin tam zaferi ile sonuçlanmamıştır. 623 yılında Bizans orduları savaşın gidişatını değiştirmiştir. Bizans İmparatoru II. Herakleios (610-641) 120 bin kişilik ordu toplayarak Azerbaycan topraklarına doğru harekete geçmiştir. II. Herakleios Nahcivan'ı yağmalayarak, Azerbaycan'ın başkenti Kazah'a kadar sokulmuştur. Burada o Ateşperestlerin baş mabedini yıkmış ve çok büyük ganimet elde etmiştir. Daha sonra İran'a kadar ilerlemiş, İran'ın bazı şehir ve kasabalarını yağmalayarak başkenti istila etmiştir. Hükümdarın sarayını ateşe vermiş ve Hüsrev Perviz'in hâkimiyetine son vererek idam ettirmiştir. Bizanslıların zaferi ile biten bu savaş (629) barış antlaşması ile son bulmuştur. Antlaşmaya göre Azerbaycan toprakları Sâsânî hâkimiyeti altında kalmıştır. (Bunyadov - Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, 1994, 236-237)

B. İslam Fetihleri Öncesi Azerbaycan'ın Dini Durumu

Azerbaycan Tarihi geçmişinden bu yana kozmopolit bir ülke olmuştur. Bu topraklarda yaşayan insanların sabit bir devlet dini olmamıştır. Nitekim bu topraklar etnik köken, dil ve din bakımından farklı birçok kavimlerin konakladığı bir ülke statüsünü oluşturmuştur. Gerçek şudur ki, Azerbaycan İslamiyet'ten önceki devirlerde Mazdekizm, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi dinlere ev sahipliği yapmıştır. Bu dinin taraftarları Çin Seddine kadar yayılarak, Türkler arasında çok taraftar bulmuştur. Mazdekizm ve Maniheizmden sonra Zerdüştlük tahmini olarak MÖ VI. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve çok güçlü bir din olmuştur. Zerdüştlüğün Azerbaycan'da III.-VII. yüzyıllarda yaygın olduğu bilinmektedir. İran'dan bu topraklara gelen Zerdüştlüğün anavatanının Azerbaycan olduğunu da söyleyenler olmuştur. (Sarıkçıoğlu, 1983, 107) Bu dine inanan Sâsânî (224-651) Azerbaycan topraklarında devlet kurmalarının en önemli sebebi ateşgedelerin burada bulunması ve bu toprakların mukaddes olduğunu düşünmeleri olmuştur. (Sivrioğlu, 2016, 24-35) Sâsânî kazandıkları zafer sonrasında ve yeni doğan çocuklar için sürekli mabet yaptırmış ve ateş yakmışlardır. Diğer dinlerde olan kanlı kurbanın yerini ateş yakmak almıştır. Sâsânîler bu dini, dönemin en büyük ve güçlü devleti olan Bizans İmparatorluğu'na karşı siyasi kontrol olarak kullanmışlardır. (Mürselov, 2016, 56)

İslam'ın bu topraklara geldiği dönemde Mazdekizm dini tükenmiş ve Maniheizm dininden pek fazla iz kalmamıştır. (Dadaşzade, 1985, 35-37) Bu bakımdan İslam, Azerbaycan'da Zerdüştlük dini ile karşı karşıya kalmıştır. Zerdüştlük dini (MÖ VI. - MS VII. yüzyıllar) üç Pers İmparatorluğu'nun dini ve bu dinin en güçlü olduğu şehir Erdebil olmuştur. İslam dininin Azerbaycan topraklarında yayılmasına rağmen halkın inancından bu dinin izleri silinmemiştir. Uzun yıllar bu dinin etkisinde kalmaları sebebiyle, yaşamlarındaki inanç adet-anane halini almıştır. Zerdüştlük dinine inananlar gizli de olsa ibadetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. (Sarıkçıoğlu, 1983, 107)

Azerbaycan topraklarında ilahi dinlerden Hıristiyanlık da mevcuttur. Azerbaycan'da bu dinin MS I. yüzyılda çıktığı tahmin edilmektedir. Zira coğrafi olarak Azerbaycan'ın sınır komşusu Bizans İmparatorluğu burada Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerini yürütmüştür. (Arık, 2012, 45) Bunun yanı sıra Azerbaycan topraklarına Yahudilerin gelmesi ile Yahudilik ve Türklerin gelmesiyle Gök Tanrı (Tengricilik) dini de girmiştir. Böylece Azerbaycan toprakları Gök Tanrıçılık, Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlere ev sahipliği yapmıştır.

C. Hz. Ömer Dönemi Azerbaycan'ın Fethi

Hz. Ömer'in emri ile Nûman b. Mukarrîn, Rey şehri fethedildikten sonra Azerbaycan topraklarına harekete başlamıştır. (Taberî, 4/ 150.) Nûman b. Mukarrîn'in asıl hedefi Azerbaycan topraklarını fethetmek olmuştur. Bunun için çok önemli hazırlıklar başlatmıştır. İlk olarak Simak b. Hareşe el-Ensârî ve Utbe b. Ferkâd, Azerbaycan'da İslam dinini yaymak için o topraklarda bulunan Bükeyr b. Abdullah'a yardım ve destek maksadıyla ordunun başında gönderilmiştir. Simak b. Hareşe el-Ensârî bu bölgeye ulaştığında Bükeyr, İranlıları büyük hezimete uğratarak İsfendiyar b. Ferruhzâd'ı esir almıştır. Bununla Bükeyr ilk olarak Azerbaycan topraklarına girmiş bulunmaktadır. Esir alınan İsfendiyar, "Sen barışı mı yoksa savaşı mı daha çok seversin" diye Bükeyr'den sormuştur. Bükeyr de "Barıştan tarafım" cevabını vermiştir. Hal böyle olunca İsfendiyar, "Azerbaycan halkı kesinlikle sana itaat etmezler. Onlar şu an dağlara çekilmiş ve karargâhlarını kurmuşlardır. Sen beni yanında tut, ben seninle sulh yaparım." demiştir. Bükeyr onu yanında tutarak bir kale hariç bütün bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Daha sonra kaleye doğru hareket ederek orayı kuşatmışlardır. Yanında bulunan Simak b. Hareşe el-Ensârî ile kendi taraflarında olan kale ile çevrili şehrin bir kısmını fethetmişlerdir. Diğer tarafını ise Utbe b. Ferkâd ele geçirmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târîh*, 1989, 3/32.) 644 yılında İsfendiyar ile Bükeyr arasında sözleşme yapılmıştır. Sözleşmeye göre Azerbaycanlılar Araplara tabi olmuşlar, vergi vermişler ve askerleri bir gün (gece-gündüz) evlerinde misafir etmişlerdir. Araplar ise bu durumda halkın dini inançlarına, gelenek ve alışkanlıklarına karışmamıştır. Ülkesini terk etmek isteyenlere ise eman verilmiştir. Arap ordusuna gönüllü olarak katılmak isteyenlerden o senenin vergisi alınmamıştır. (Belâzurî, 1987, 318-321; Taberî, 4/150-154; Bunyadov, Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, 1994, 241)

Hz. Ömer'e mektup yazarak izin isteyen Bükeyr mevcut durumu da bildirerek ordusuyla daha ileri topraklara hareket etmek istemiştir. Bunun üzerine Halife, Bükeyr'e "el-Bâb" tarafına gitmesine izin vermiştir. Halife daha sonra Bükeyr'den fethettiği bölgelere vekiller ve görevliler tayin etmesini istemiştir. Bükeyr b. Abdullah bu emir üzerine Simad b. Hareşe'yi fethedilen bölgelere görevli tayin etmiştir. (Belâzurî, 1987, 321-324; Taberî, 4/154-155; Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 2007, 79-80)

İsfendiyar'ın kardeşi Behram b. Ferruhzâd bu durumu kabullenmeyip büyük ordu toplayarak Utbe b. Ferkâd'ın üzerine saldırıya geçmiştir. Aralarında olan bu savaşta Behram yenilgiye uğramıştır. Onun yenilgi haberi Bükeyr'in yanında esir tutulan İsfendiyar'a ulaşmıştır. İsfendiyar bu haberi alınca "Artık savaş fitnessi sönmüş ve sulh gerçekleşmiştir." demiştir. Bundan sonra Azerbaycan halkı ile sulh yapılmış ve Azerbaycan tümüyle İslam hâkimiyeti altına girmiştir. Bükeyr, savaş ve sözleşmeler bittikten sonra Hz. Ömer'e mektup göndererek durumu bildirmiş ve elde ettiği ganimetlerin beşte birini Medine şehrine göndermiştir. Fakat Hz. Ömer, Azerbaycan'ın tüm topraklarını Utbe b. Ferkâd'ın idaresine bırakmış ve bununla ilgili Azerbaycan halkına mektup yazarak bilgi vermiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târîh*, 1989, 3/33)

Hz. Ömer H. 22 yılında Sürâka bin Amr'ı Azerbaycan'ın kuzey bölgesi Babu'l-Ebvab'ın (Demir Kapı Derbend) fethine göndermiştir. Askeri birliklerin başında ise Zinnur olarak bilinen Abdurrahman b. Rebiâ görevlendirilmiştir. O da askeri birliğin sağ koluna Huzeyfe b. Esed el-Gifârî'yi, sol koluna Bükeyr b. Abdullah el-Leysî'yi komutan olarak tayin etmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târîh*, 1989, 3/34.) Abdurrahman'ın ordusu ile Bükeyr'in ordusu birleşerek 643 yılında Hazarlarla Belencer civarında savaşmaya başlamıştır. Bu savaşta Abdurrahman b. Rebiâ şehit olmuş ve Araplar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yedi yıl sonra (646) Araplar Selman b. Rebiâ komutasında yeniden Azerbaycan topraklarında görülmeye başlamıştır. Ordu Nahçıvan'dan hareket ederek Şeki ve Gorus yönünde hareket etmeye başlamıştır. Beylegan'a geldiklerinde halkın Arap ordularından aman isteği üzerine onlara dokunulmamıştır. Ordunun kalması için yerler ayarlanmış ve para karşılığında (haraç ve cizye) sulh yapılmıştır. (Belâzurî, 1987, 326-328; Taberî, 4/156-158; Bunyadov, Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, 1994, 242)

Arap ordusu bunun üzerine o dönem Aran bölgesinin "annesi" olarak bilinen Berde'ye hareket etmiştir. İlk başta Berde halkı kale kapılarını kapatarak birkaç gün dirense de sonra teslim olmak zorunda kalmışlardır. Berde halkıda para karşılığında kaleyi teslim ederek sulh imzalamıştır. Arap ordusu bu şekilde Azerbaycan'ın

diğer şehir ve kasabalarını (Gebele, Şeki, Şirvan, Şabran) sulh yaparak kendi hâkimiyeti altına almıştır. Selman b. Rebîa ordusu ile Azerbaycan'ın kuzeyine Derbend'e kadar ilerlemiştir. Tarihi kaynaklarda efsane olarak anlatılan Hazarlar kaleyi terk ettiği haberini yayma yalanı ile aniden Arap ordusunun üzerine gelmişlerdir. 653 yılında vuku bulan Belencer civarındaki savaşta Selman b. Rebîa şehit edilmiş ve Arap ordusu yenilgiye uğramıştır. (Yâkût el-Hamevî, 1975, 1/489-490) Fakat Arap ordularının Azerbaycan topraklarını fethetmesi bununla sınırlı kalmamıştır. (Belâzurî, 1987, 333-340; Tâberî, 4/159-160; Bunyadov, Yusuf, *Azerbaycan Tarihi*, 1994, 243)

D. Azerbaycan Topraklarını Fethi İçin Tayin Edilen Komutanlar

Hz. Ömer halife olduktan sonra yeni politik girişimde bulunmuş ve stratejik uygulamalar yapmıştır. Irak bölgesine Müsennâ b. Hârîse'yi alarak onun yerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı oraya komutan tayin etmiştir. Aynı şekilde Suriye'de başarılı bir şekilde mücadele eden Hâlid b. Velîd'in yerine Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı komutan olarak atamıştır. (Hayyât, 2001, 150) Hz. Ömer komutan atamasında akranlarının seçilen komutanların aşıptan olması, tanınan, bilinen ve faziletli kimselerin olmasını söylemelerine karşı çıkmıştır ve onlar gibi düşünmemiştir. Halife bu öncelikleri göz önünde tutsa da bazen bunun dışına da çıkmıştır. Bunun bir örneği olarak savaşa çağrılmada daha samimi olan kişilere öncülük vermiştir. İranlılarla olan savaşta başarılı olan ve o bölgeyi iyi tanıyan Müsennâ b. Hârîse'nin yerine Ebû Ubeyde'yi görevlendirmiştir. Sahabeler buna karşı çıkarak Hz. Ömer'den kendi içlerinden birini seçmesini isteseler de Halife cihat çağrısına ilk o cevap verdiği için onu seçtiğini söylemiştir. Hz. Ömer'in komutan atamada izlediği özellikleri sıralayacak olursak, samimiyet, sadakat, kabileler arası dengenin korunması, toplumda bilinen kişilik, İslam'a bağlılık, liyakat ve liderlik vasfı, Müslümanın malına karşı gösterdiği titizlik ve Müslüman toplumunun çıkarlarını öncelik vermek gibi hususları esas almıştır. (Balcı, 2005, 171-211) Aşağıda bahsedeceğimiz bu komutanlar da Azerbaycan topraklarının fethi için bu titizlikle seçilerek Halife Hz. Ömer tarafından göreve getirilmişlerdir.

1. Abdurrahman b. Rebîa b. Yezîd el-Bahilî (32/652)

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifeliği döneminde valilik yapan sahabe Abdurrahman b. Rebîa, kullandığı kılıcının adıyla anılmıştır. Her ne kadar İbn Abdülberri (463/1071) onun Hz. Peygamber döneminde olmasına rağmen sahabe olarak nitelendirmediğini iddia etse de durum böyle değildir. (İbn Abdilberri, 2/418-419) Nitekim İbn Hâcer (852/1449) de sahabe olmayanların fetihlerde kumandan olamayacağını söyleyerek bunun aksini söylemiştir. (İbn Hâcer, 1992, 2/ 398) Durum böyle olunca bu sahabenin savaşlara katılmaması ve hiçbir hadis nakletmemiş olması onun daha sonraları iman getirmesini doğrulamıştır. Sahabeler arasında fazla tanınmayan Abdurrahman b. Rebîa, Hz. Ömer döneminde komutanlığı ile şöhret elde etmiştir. Hz. Ömer'in halifeliğinde Müslümanların yapmış olduğu Kâdisiye savaşında düşman bir birliğin kumandanını Abdurrahman b. Rebîa öldürmüştür. Halife Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın kumandasında İran'a gönderilen orduya Abdurrahman b. Rebîa'yı kadı olarak tayin etmiştir. Bu savaştan elde edilen ganimetlerin taksimi ve muhafazası görevi de ona verilmiştir. (Taberî, 3/489-560)

Hz. Ömer'in daha sonra Azerbaycan topraklarına fetih gerçekleştirdiği sürede Hazar denizi kıyısında yerleşen şehrin fethine Abdurrahman b. Rebîa'yı komutan olarak atadığı görülmüştür. Daha sonra Derbend'in (Babu'l-Ebvab) güneyi olarak bilinen şehrin fethi sırasında Sürâka b. Amr'ın öncü birliğine kumandanlık yapmıştır. Bu savaşta şehit düşen Sürâka b. Amr'dan sonra Halife Hz. Ömer, Abdurrahman b. Rebîa'yı o bölgeye vali ve orduya başkumandan olarak atamıştır. Hazar Türkleri ile yapılan bir savaşta sahabe Abdurrahman b. Rebîa vefat etmiştir. Fakat Derbend'in tam olarak fethedilmesi Hz. Ömer döneminde Küfe'nin kadısı görevini yapan Selmân b. Rebîa'ya nasip olmuştur. (Taberî, 4/304-305)

2. Nu'mân b. Mukarrin (Ebû Amr (Ebû Hâkim) b. Âiz el-Müzenî) (21/642)

Nu'mân b. Mukarrin 626 yılında babası ve altı kardeşini alıp Medine'ye gitmiş ve Müslüman olmuştur. (İbn Sa'd, 1/291-292; 6/18-19) Hz. Peygamber'den altı hadis rivayet etmiştir. (Buhârî, "Kitabu'l-Cizye", 1; Ahmed b. Hanbel, 3/119, 222; 5/50, 444-445; Dârimî, "Siyer", 8, 82; 32, "Cihad", 3; Ebû Dâvûd, "Cihad", 82, 101; İbn Mâce, "Cihad", 38) O, Hz. Peygamber zamanında Hendek Savaşı'na ve birçok seriyeye katılmıştır. Daha sonra Mekke'nin Fethi, Huneyn Savaşı ve Taif'in kuşatılmasında bayraktarlık görevlerini üstlenmiştir. İslam'ın birinci halifesi Hz. Ebû Bekir zamanında ise "Ridde" savaşlarına katılarak kardeşleri (Abdullah ve Süveyd) ile birlikte ordunun sağ kanadına komutanlık yapmıştır. Hz. Ömer devrinde bu sahabe İran fethinde III. Yezdicid ile savaş öncesi gönderilen heyete başkanlık yapmıştır. Halifenin Nu'mân'ı başkan olarak tayin etmesinin nedeni çok güzel hitabet kabiliyetinin olması olmuştur. Bu görüşmede Nu'mân İslam dininin insan hayatına kazandırdıkları güzellikleri anlatarak onlara güzel bir üslupla İslam'ı kabul etmek veya etmemekle serbest

olduklarını söylemiştir. Şartları kabul etmeyip İslam'ı tercih etmezlerse cizye ödemek zorunda olduklarını onlara bildirmiştir. Bu şartların hiçbirini kabul etmedikleri takdirde onlarla savaşılabileceklerini güzel hitabetiyle anlatmıştır. Fakat Fars hükümdarı Kisra, (Fars hükümdarına Kisra unvanı verilmektedir, dolayısıyla bu Kisra Yazdicerd'dir) İslam elçilerine hakaret edip kovduğu için Sâsânî ordusunun komutanı ile tekrardan görüşülmüştür. Komutanın da görüşünde bir değişiklik olmayınca savaş yapılmıştır. Bu savaş Müslümanların zaferi ile son bulmuştur. (İbn Kesîr, 1995, 7/38, 41, 85, 105-120)

Nu'mân b. Mukarrin bundan başka Dicle topraklarının vergisinin toplanması ve yönetimi görevlerini de yapmıştır. Halifenin emri ile Nu'mân, Ahvaz (Yâkût el-Hamevî, 1975, 1/284.) bölgesine ordusuyla hareket etmiştir. O destek kuvvetleri beklemeden Ramhürmüz'ün ordularını yenerek oradan Tüster (Şüşter) tarafına hareket etmiştir. Yolda Basra tarafından gelen İslam ordusu ile birleşerek zorlu bir savaş sonrası 641 yılında Sus ve Ramhürmüz şehirlerini fethetmiştir. Daha sonra Halife III. Yazdicerd'in ordu toplayarak Nihavend'de savaş hazırlıklarına başladığı haberini alınca Nu'mân'ı komutan tayin ederek görevlendirmiştir. Huzeyfe b. Yemân (36/656), Tuleyha b. Huveylid (21/642), Mugîre b. Şu'be (50/670), Cerîr b. Abdullah (51/671), Amr b. Madikerib (21/641) ve Nu'mân'ın iki kardeşinin (Nuaym ve Süveyb) de bulunduğu ordu ile III. Yazdicerd'in karşısına çıkmıştır. Tuleyha, savaş öncesi komutanın emri ile keşif yaparak ordunun konumlanmasını haber etmiştir. Nu'mân da Hz. Peygamber'in uyguladığı saldırı stratejisi ile kalelerde siper alan orduyu harp sahasına çekerek düşmanı yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşta Nihavend fethedilmiştir fakat ordunun komutanı Nu'mân ağır yaralanarak şehit düşmüştür. Halife Hz. Ömer bu haberi alınca üzüntü içerisinde dua ederek ağlamıştır. (İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, 1970, 5/342-343; Şibli, 1977, 5/ 114-135, 188-198)

3. Bükeyr b. Abdullah (Bükeyr b. Şeddad el-Leysi) (22/643)

İbn Hâcer'in *El-İsâbe* isimli eserinde sahabenin ismi Bekir b. Şeddâh olarak ele alınmıştır. Bu nesepten gelen sahabenin dedelerinin birisinin ismi de böyle olmuştur. (İbn Hâcer, 1992, 1/52, 163) Başka kaynaklarda ise Bükeyr b. Abdullah olarak ele alınmıştır. Benî Bükeyr olarak bilinen bu Arap kabilesi Sa'd b. Leys'in bir kolundandır. Bu kabile de hicret sırasında Mekke'de her şeylerini bırakarak Medine'ye göç etmiştir. Kabilenin ismini aldığı Bükeyr b. Abdüyalil dört oğlu ile birlikte Hz. Peygamber'e biat ederek Müslüman olmuştur. Bedir Savaşı'nda kardeşlerin biri (Akîl) şehit düşmüştür. Daha sonra Muaviye, Ensar'a karşı bu olayı anlatmış ve onlardan övgü ile bahsetmiştir. Kardeşlerden Hâlid, Uhud Savaşı'nda; Âmir, Yemme'de şehit edilmiştir. Bükeyr b. Abdullah küçük yaşlarda Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuştur. Temiz kalpli ve dürüst olan sahabe buluğ yaşına varınca Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak artık hanımlarının yanına serbest olarak girip çıkamayacağını söyleyerek izin almış ve bunun doğru davranış olmayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona şu şekilde dua etmiştir: "Allah'ım onun sözünü doğru kıl ve kurtuluşa erdir" (Taberî, 3/493-494, 565, 581, 621)

Bir başka rivayette Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Dicle kıyılarında İranlılarla yapmış olduğu savaşta Bükeyr'in gösterdiği cesaret orduyu harekete geçirmiştir. Bükeyr atı ile Dicle nehrini yararak karşı tarafa geçmiştir. Bunun üzerine ordu da hareket ederek karşı tarafa ilerlemiştir. Bükeyr, Azerbaycan topraklarının fethi sırasında Sürâka b. Amr ile birlikte hareket etmiştir. Azerbaycan topraklarından sayılan Mukan (Yâkût el-Hamevî, 1975, 5/225) bölgesinin fethinde şahadete ermiştir. (Belâzurî, 1987, 263; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fi M'arifeti's-Sahâbe*, 1970, 1/240-241)

4. Utbe b. Ferkâd (Amr b. Utbe b. Ferkâd es-Sülemî) (22/643)

Kûfe'nin ileri gelenlerinden sayılan Utbe b. Ferkâd b. Yerbu b. Habîb b. Mâlik b. Esad b. Rifa'a b. Rebia b. Rira'a b. el-Hâris b. Bühse b. Sülemî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. (İbn Sa'd, 6/196, 206-207) Ferkâdiler kabilesinin sayılı kişilerinden olan Utbe b. Ferkâd'ın sahabe olduğu bilinmektedir. Utbe b. Ferkâd, Halife Hz. Ömer döneminde birçok sefere katılmıştır. Şehrîzor, Samgan ve Tekrit şehirlerinin fethi sırasında komutan olarak görev yapmıştır. İslam fetihleri yapıldıktan sonra Halife, Utbe b. Ferkâd b. Yerbu es-Sülemî'yi Azerbaycan topraklarına vali olarak atamıştır. (Belâzurî, 1987, 455; İbn Hâcer, 1992, 4/440; Paşa, 1/409; Şakir, 259) Daha sonra Hz. Ömer, Musul'un valiliğini ona vermiştir. (Belâzurî, 1987, 463; İbn Hâcer, 1992, 4/439) Azerbaycan'ın doğu bölgesinde yerleşen İran şehirlerinden biri olan Erdebil'de de Utbe b. Ferkâd görev yapmıştır. (Belâzurî, 1987, 455, Aliev, 11/276-277, Ünlü, 1/106)

Hiz. Ömer komutanları bir yere göreve tayin ederken onlara nasihatte bulunur uzaktaysa mektup gönderirdi. Onlara "Amil" (Erkal, 3/58-60) olarak buldukları topraklarda haraç veya cizye alırken orada yaşayanların maddi durumunu göz önünde tutmalarını, fazla yükümlülük vermemelerini, haksızlık ve israf

etmekten kaçınmalarını tavsiye ederdi. Aynı şekilde Utbe b. Ferkâd'ı da Azerbaycan'a görev yapmak için gönderdiğinde mektupta şunları söylemiştir:

"Ey Ferkad, elde ettiğin mal ne senin ne de babanıdır. O maldan herkesin hakkı yetecek kadar ver. Kendi evinde nasıl doyuyorsan elinin altında bulunan insanları da o şekilde doyur ve israftan kaçın." (Belâzuri, 1987, 460, Öner, 248)

Bu olay Hz. Ömer'in fetihler süresince göstermiş olduğu titizliği, tutumu, diyaneti ve dirayeti İslam'ın bu topraklarda uzun süre kalıcı ve etkili olacağını göstermiştir.

SONUÇ

Azerbaycan'da İslam dinin varlığı, yayılması, halkın kültür ve medeniyetine etkisi göz ardı edilmiştir. Senelerce devam etmiş bu durum Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde kendini daha çok göstermiştir. Bölgesel veya politik olarak bu hakikatin üstü örtülmeye çalışılsa da İslam medeniyeti bu topraklardan tamamen yok olmamıştır. Nitekim biz de Azerbaycan topraklarına İslam'ın ilk gelişini ele alarak burada etkin olan komutanları göz önünde bulundurarak konuya açıklık getirmeye çalıştık. Bizim yapmış olduğumuz bu çalışma bir nebze de olsun asıl olanı aydınlatmaktadır.

Azerbaycan topraklarına ilk Türklerin gelişi, Saka Türklerin buralara akını ile başlamıştır. MÖ VII. asırdan bu yana hâkim bir zümre olarak bu topraklarda yaşamaya başlamışlardır. Daha sonra da Bulgar ve Vandal Türkleri de Etil havzasını geçerek Azerbaycan'ın iç kısımlarına yayılmışlardır. Bu toprakların nüfus çoğunluğunu genellikle Türkler teşkil etmiştir. Halife Hz. Ömer'de İslam dinini bu topraklara getirdiği sırada Türklerle karşılaşmıştır. Türklerin bu topraklarda etnik köken, dil ve din bakımından farklı birçok kavimlerin konakladığı bir ülke statüsünü oluşturmuştur. Azerbaycan İslamiyet'ten önceki devirlerde Mazdekizm, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi dinlere ev sahipliği yapmıştır.

Böylece Hz. Ömer İslam dinini Arap yarımadasından Azerbaycan'a kadar ulaştırmıştır. Azerbaycan bu dönemde siyasi yapılanmanın, kültürel yaşamın, dini farklılıkların ve toprakların komşu devletler tarafından istila edilmesi durumu söz konusu bir mücadele içinde olmuştur. Sâsânîler Bizanslılarla yapmış oldukları barış anlaşması ile sadece savaşın durmasını sağlamışlardır. Kurtuluş olarak görülen bu durum aslında orada yaşayan halkı zor bir halde bırakmıştır. Hal böyle olunca devlet bir boşluk içine girmiştir. İslam'ın bu topraklara gelmesiyle halkın içinde bir umut doğmuştur.

Halife Hz. Ömer komutanlarla bağlantı içinde olması yanında orada yaşayan halkı göz ardı etmemiştir. Nitekim halka müracaatla mektuplar göndermiş bazı durumlarda onları bilgilendirmiş ve İslam dininin kabulünde kolaylıklar tanımıştır. Hz. Ömer bu topraklarda ilk İslam tohumlarını atarak Azerbaycan'ın kültür ve medeniyetine olumlu manada yön vermiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. (2001) Müsned. thk. Şuayb el-Arnâvut. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed Cevdet Paşa, (1986) Kısas-ı Enbiya ve tevarih-i hülefa. 2 Cilt. İstanbul: Çığır Yayınları.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. (1992) "Erdebil". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 11/276-277. İstanbul: TDV Yayınları.
- Arık, Durmuş. (2012) Hristiyanlaştırılmış Türkler Çuvaşlar, İstanbul: Berkan Yayınevi.
- Balcı, İsmail. (2005) "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sad b. Ebi Vakkas ve Ebu Ubeyde b. El-Cerrah Örneği". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20/20-21 (Mart), 171-211. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/20298/215463>
- Barış, Mustafa Necati. (2018) "Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı". Diyanet İlim Dergisi 54/3 (Eylül), 121-148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did/issue/39567/467704>
- Belâzuri, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. (1987) Fütûhu'l-buldân. thk. Abdullah Enis et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ. Beyrut: y.y., Buhârî, Muhammed b. İsmâil. (ts) el-Câmiu's-sahîh. "Kitabu'l-Cizye". Beyrut: Dâru'l-Erkâm.
- Bunyadov, Z.M. - Yusufov, Y.B. (1994) Azerbaycan Tarihi. Bakü: Azereşr.
- Bunyadov, Z.M. (2007) Azerbaycan VII-IX Asırlarda. Bakü: Şark-Garp Yayınları.
- Dadaşzade, Memmed. (1985) Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti. Bakü: Elim Yayınları.

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman b. el Fazl. (2000) es-Sünen. 4 Cilt. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Arabistan: Dârü'l-Muğnî.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdi es-Sicistânî, (2009) Sünen Ebî Dâvud. 7 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaüt-Muhâmmed Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru Risâleti'l-Alemiyye.
- Ebû Yûsuf, (1396) Kitâbu'l-harâc. Kahire: y.y.
- Erkal, Mehmet. (1992) "Amil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/58-60. İstanbul: TDV Yayınları.
- Halife b. Hayyât. (2001) et-Târih. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- İbn Abdilberr, İbn Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. (ts) El-İstî'âb fi mâ'rifeti'l-ashâb. 4 Cilt. Kahire: Dâru Nehdati Mısır.
- İbn Hâcer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. (1992) El-İsâbe fi temyizi's-sahâbe. thk. Muhammed el-Bicevi. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. (1995) El-Bidâye ve'n-nihâye. 14 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesir.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. (1981) Es-Sünen İbn Mâce. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Sa'd, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. (ts) et-Tabakâtü'l-kübrâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. (1970) Üsdü'l-gâbe fi mâ'rifeti's-sahâbe, thk. 7 Cilt. Muhammed İbrahim - Muhammed Ahmed Aşur. Kahire: Kitâbü's-Şi'b.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. (1989) el-Kamil fi't-târih. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-maarife.
- Mürselov, Cengiz. (2016) "Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/8 (Aralık), 48-70. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd/issue/27746/293138>
- Öner, Abdülkerim. (2019) Beytül-Mal, Devlet Hazinesi. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sarıkoçlu, Ekrem. (1983) Dinler Tarihi. İstanbul: Otağ Yayınları.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. (2016) "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar". Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 10/3 (Aralık), 20-77. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/28219/433944>
- Şakir, Mahmud. (2019) Dörd Halife, Hz. Ebubekir-Hz. Ömer-Hz. Osman-Hz. Ali Hulefâ-i Raşidîn. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Şibli, Mevlana İmam. (1977) Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet. çev. Ömer Rıza Doğru, 5 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyatı.
- Şufterî, Abbâs. (1342) İran-Nâme yâ Kârname-i İraniyân Der Asr- Sâsânîyân. Tahran: y.y.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. (ts) Târihu'l-ümem ve'l-mülûk, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 11 Cilt. Beyrut: Darü's-süveydan.
- Terzi, Mustafa Zeki. (2017) Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidîn Döneminde Askeri Teşkilat. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım.
- Ünlü, Nuri. (2015) İslam Tarihi Başlangıçtan Osmanlılara Kadar. 3 Cilt, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları.
- Yâkût el-Hamevî, (1975) Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah. Mu'cemu'l-buldân. 5 Cilt. Beyrut: y.y.
- Zeynalöğlu, Cihangir. (1924) Muhtasar Azerbaycan Tarihi. İstanbul: Şems Matbaası.